

Догматично-богослужбові особливості Ефіопської Православної Церкви Тевахедо як основа її сучасної самобутності. Частина I.

протоієрей Олександр Хорошко

<http://doi.org/10.33209/2519-4348-2707-9627-2024-12-155>

Анотація. У статті проаналізовано догматичні й богослужбові особливості Ефіопської Православної Церкви Тевахедо (ЕПЦТ), які є її унікальною богословською ідентичністю. Автор розглядає історичні витоки ЕПЦТ, що беруть початок з дохристиянського періоду, коли релігійна культура Ефіопії поєднувала язичницькі культи та юдейські вірування. Зокрема, підкреслено значення юдаїзму у формуванні унікальної релігійної ідентичності, що згодом сприяло прийняттю християнства. Увагу приділено легендарним історіям про царицю Савську та її сина Менеліка, які стали основою для ефіопської царської ідеології, що позиціонує народ із «істинним Ізраїлем». У ранньохристиянський період ЕПЦТ отримала християнську віру завдяки проповіді апостола Филипа, а також діяльності братів Фрументія та Едесія, які сприяли запровадженню християнства як державної релігії у IV ст. Подальший розвиток Церкви пов'язаний із діяльністю «дев'яти святих», які принесли антихалкідонську міафізитську традицію. Описано процес укріплення міафізитської ідентичності через переклади літургійних і богословських текстів. Стаття коротко висвітлює історичні виклики, які переживала ЕПЦТ, зокрема її ізоляцію від решти християнського світу після занепаду Аксумського царства, протистояння мусульманським завоюванням у XVI ст., а також опір католицькому місіонерському впливу. Придільено увагу періоду здобуття автокефалії у XX ст., коли ЕПЦТ остаточно відокремилася від Коптської Церкви та здобула патріарший статус. Описано сучасний період, що супроводжується новими випробуваннями, зокрема внутрішніми конфліктами та зовнішнім втручанням. Зазначено, що догматичне вчення ЕПЦТ вирізняється поєднанням олександрійської богословської школи, сирійських традицій та місцевих культурно-релігійних впливів. Автор, говорячи про христологічне вчення ЕПЦТ, вказує, що воно ґрунтується на концепції єдності божественної та людської природи Христа, що виражається через

терміни «акал» (іпостась) і «бахарей» (природа). Ці поняття уточнюють єдність двох природ у Христі, забезпечуючи збереження богословської точності. Розглянуто також вчення про обоження (теозис), яке тлумачиться як кінцева мета людського існування та шлях до відновлення гармонії з Богом. Це вчення тісно пов'язане з літургійною практикою Церкви, зокрема Євхаристією, яка стає засобом духовного преображення вірних. Особливе місце відведено шануванню Пресвятої Богородиці, яка в ЕПЦТ посідає ключову роль у духовному житті. Її возвеличують через багатство гімнографії, символізм старозавітних прообразів та численні свята. Підкреслено унікальність іконопису, що розвинувся за часів імператора Зара Якова, який сприяв зміцненню традиції шанування Богородиці. Автор окреслює значення ЕПЦТ у контексті богословської науки, акцентуючи на її здатності поєднувати християнські ідеї з місцевою культурою. Вказано на важливість подальшого дослідження літургійних текстів, христологічної термінології та богословської традиції, яка відображає багатовікову історію Ефіопської Православної Церкви Тевахедо.

Ключові слова: Ефіопська Православна Церква, христологія, міафізитство, тевахедо, обоження, Богородиця, акал, бахарей, догматика, традиція.

Постановка наукової проблеми. Догматичні та богослужбові особливості Ефіопської Православної Церкви Тевахедо (ЕПЦТ) є унікальним феноменом у християнській традиції, який заслуговує на детальне дослідження. На відміну від інших православних церков, ЕПЦТ поєднує вплив олександрійського богослів'я, сирійських традицій і власних культурних елементів, що відображає її багатовікову ізоляцію та адаптацію до місцевих умов. Ця унікальність викликає значний інтерес у богословській науці, зокрема в аспекті христологічних формулювань, літургійної практики та етнокультурного синтезу.

Актуальність проблеми зумовлена кількома аспектами. По-перше, дослідження ЕПЦТ сприяє кращому розумінню різноманітності християнської традиції, її розвитку в умовах культурної та географічної ізоляції. По-друге, аналіз догматичного вчення ЕПЦТ, зокрема її міафізитської христології, є важливим для міжконфесійного діалогу, адже ця традиція має спільне коріння з іншими орієнтальними православними церквами, але зберігає самобутність. По-третє, вивчення літургійної спадщини ЕПЦТ може стати основою для осмислення ролі богослужіння у формуванні духовної ідентичності.

Значення наукової проблеми також полягає у висвітленні малодосліджених аспектів історії та богослів'я ЕПЦТ, зокрема її боротьби за автокефалію, протидії католицькому місіонерському впливу та збереження релігійних традицій у періоди соціальних потрясінь. Аналіз догматичних понять розкриває не лише богословські, але й культурні особливості, які роблять цю Церкву унікальною в християнському світі.

Аналіз досліджень і публікацій свідчить про те, що питання догматичних та богослужбових особливостей Ефіопської Православної Церкви Тевахедо є важливим напрямом у сучасному богослів'ї. Автор при написанні цієї статті спирався на дослідження вітчизняних і зарубіжних науковців, таких як: Кондратьєва І., Гебру Мебрату Кірос, Калум Самуельсон, Гетнет Тамен, А. Тефера, Ерміас Г. та ін., які займалися аналізом христологічного вчення, літургійних традицій, особливостей богословської термінології ЕПЦТ.

Метою статті є аналіз догматично-богослужбових особливостей Ефіопської Православної Церкви Тевахедо як основи її сучасної самобутності та богословської ідентичності.

Для досягнення мети поставлені такі завдання:

- узагальнити головні етапи розвитку та становлення Ефіопської Православної Церкви;
- висвітлити основні чинники, що вплинули на формування догматичного вчення та богослужбових традицій ЕПЦТ;
- окреслити сучасні виклики та можливості для подальшого розвитку ЕПЦТ.

Виклад основного матеріалу. Ефіопська Православна Церква Тевахедо, як і Коптська, Сиро-Яковитська, Вірменська та інші, належить до Орієнтальних Православних Церков і є однією з найдавніших християнських спільнот Африки. Її унікальність обумовлена тривалим і складним історичним шляхом, який охоплює як дохристиянські часи, так і період поширення християнства. Щоб зрозуміти витоки, становлення та розвиток цієї Церкви, необхідно звернути увагу на релігійно-культурний контекст дохристиянської епохи, що заклав основи для формування унікальної релігійної ідентичності ефіопського народу.

Витоки, становлення та розвиток Ефіопської Православної Церкви

Дохристиянська епоха. Традиційна ефіопська історіографія свідчать про те, що до появи християнства на території Ефіопії одночасно співіснували язичницька та юдейська релігії. Поширеним у Ефіопії був культ змії, який, ймовірно, був запозичений із Персії. Також популярними серед давніх ефіопів були такі язичницькі божества, як: Алмука, Астарта (аналог Афродіти та Венери в грецькій та римській традиціях), Сін, Шамс, Зевс, Посейдон і Арес та ін. З розвитком ефіопської цивілізації ці божества отримали нові, місцеві імена: Махрем (Арес), Бахер (Посейдон), Сеам (Алмука)¹.

¹ Selassie S. The establishment of the Ethiopian Church. URL: <https://www.ethiopianorthodox.org/english/ethiopian/prechristian.html>

Однак поряд із язичницькими віруваннями значного поширення набув юдаїзм, що сприяв формуванню унікальної релігійної культури. Ефіопи переконані в тому, що між їхнім та ізраїльським народами існує багато тісних зв'язків. Одним із прикладів цього є згадка Йосифа Флавія в його творі «Юдейські старожитності», де він розповідає про ефіопку на ім'я Фарбіс, яка, за переказами, була першою дружиною Мойсея. Флавій зазначає, що в молоді роки Мойсей очолив єгипетське військо в кампанії проти ефіопів. Під час облоги ефіопської столиці принцеса Фарбіс, спостерігаючи за Мойсеєм, захопилася його мужністю та лідерськими якостями. Закохавшись у нього, вона послала своїх слуг із пропозицією шлюбу, обумовивши мир між сторонами. Мойсей прийняв пропозицію за умови, що місто буде передане під його владу. Фарбіс виконала цю умову, після чого Мойсей з нею одружився і згодом повернувся до Єгипту².

Інший приклад пов'язаний із легендарною історією про царицю Савську³, що міститься у «Кебра Нагаст»⁴. Згідно з розповіддю цієї книги, савська (савейська/сабейська) цариця на ім'я Македа прибула до Єрусалима і, будучи враженою знанням та мудрістю Соломона, прийняла юдейську віру. Повернувшись із Єрусалима на батьківщину, цариця народжує сина Байна-Лехкема (Менеліка), якого і вважають засновником ефіопської династії. У віці 22 років Менелік вирушив до Єрусалима, де зустрівся з батьком Соломоном. Через деякий час Менелік повернувся на батьківщину в супроводі багатьох священників і вчителів Закону та привіз із Єрусалимського храму Ковчег Завіту. За свідченнями ефіопів, ця святиня сьогодні знаходиться в місті Аксумі (столиці Аксумського царства) у соборі Святої Діви Марії Сіонської. Після повернення сина цариці Македа зрікається престолу на користь Менеліка, який бл. 900 р. до Р.Х. запроваджує в країні юдаїзм як державну релігію⁵.

Згадана легенда про царицю Савську стала підґрунтям для ефіопської царської ідеології. Ефіопи, вважаючи себе «дітьми Ізраїлю», переконані, що успадкували від Ізраїлю право бути обраним народом Божим. Це відобра-

² Йосиф Флавій. Юдейські старожитності, II. 10.

³ 3 Цар. 10: 1-13; 2 Пар. 9: 1-2; Мф. 12: 42; Лк. 11: 31.

⁴ Кебра Нагаст (Слава царів) – національний епос Ефіопії XIV ст., що виник для обґрунтування законності захоплення царської влади Єкуно Амаком в Ефіопії у XIII ст. Ефіопські хр-ни вважають цей твір історично достовірним документом, який простежує походження ефіопських християнських монархів від царя Соломона і аж до 1974 р.

⁵ Tesfaye A. The Ethiopian Orthodox Tewahedo Church and its traditional theological education system. Handbook of Theological Education in Africa, edited by Isabel Apawo Phiri and Dietrich Werner. Pietermaritzburg : Cluster Publications, 2013. P. 283; Mikre-Sellassie G. A. The Bible and its Canon in the Ethiopian Orthodox Church. The Bible Translator, 44 (1), 1993. Pp. 112 – 113.

жає церковну концепцію «істинного Ізраїлю», згідно з якою християни стають його духовними нащадками, а Аксум – власником і хранителем Ковчега Завіту. Відповідно, духовенство Аксуму вважали нащадками Аарона, а правителі претендували на роль царів Ізраїлю⁶.

Важливим підтвердженням тісного зв'язку між ізраїльською та ефіопською культурами є також численні глибоко вкорінені старозавітні приписи, що зберігаються в Ефіопській Церкві з найдавніших часів до сьогодні. Серед них – дотримання суботи, обрізання, розрізнення між чистими та нечистими тваринами у споживанні їжі, ритуальна чистота⁷.

Усе, сказане вище, не лише підкреслює багатогранність дохристиянської релігійної культури Ефіопії, а й засвідчує вплив юдейської традиції, яка згодом відіграла важливу роль у сприйнятті християнства. Таке тісне переплетення язичницьких і юдейських вірувань створило підґрунтя для прийняття християнства, що стало ключовим етапом у формуванні релігійної ідентичності ефіопського народу.

Ранньохристиянський період. Світло Христового вчення потрапляє до Ефіопії уже в I ст. після Р.Х. Так, свт. Іоан Золотоустий говорить про присутність ефіопів у Єрусалимі в день П'ятдесятниці⁸. Книга Діянъ святих апостолів (Діян. 8: 26 - 40) розповідає про ефіопського євнуха, якого хрестив апостол Филип. Ефіопська традиція стверджує, що цей євнух приніс християнську віру до Ефіопії в 34 р.⁹ На історичних ефіопських землях могли проповідувати апостоли Матфей, Варфоломій та Андрій¹⁰. Однак це питання й досі залишається дискусійним¹¹.

Не дивлячись на те, що зерна християнської віри були відомі в Ефіопії з апостольських часів, масова християнізація там розпочинається лише в IV ст. Найвідомішим свідченням про запровадження християнства серед ефіопів у цей період належить пресвітеру Руфину Аквілейському (340 – 410 рр.). У своїй «Церковній історії» Руфин розповідає про братів Фрументія та Едесія

⁶ Див. про це – Christ in christian tradition. Volume two: From the Council of Chalcedon (451) to Gregory the Great (590-604). Part Four: The Church of Alexandria with Nubia and Ethiopia after 451 / Aloys Grillmeier SJ in collaboration with Theresia Hainthaler; translated by O. C. Dean. London: Mowbray, 1996. Pp. 337 – 339.

⁷ Mikre-Sellassie G. A. The Bible and its Canon in the Ethiopian Orthodox Church... P. 113.

⁸ Іоан Золотоустий, свт. Повне зібрання творінъ / Пер. укр. мовою доктора богослів'я прот. Михайла Маруська; під ред. Патріарха Філарета (Денисенка). К. : Видавничий відділ УПЦ КП, 2013. Т. XII. Кн. I. С. 179.

⁹ Євсевій Памфіл. Церковна історія, II. 13; Sellassie S. The establishment of the Ethiopian Church. URL: <https://www.ethiopianorthodox.org/english/ethiopian/prechristian.html>

¹⁰ Сократ Схолостик. Церковна історія, I. 19.

¹¹ Sellassie S. The establishment of the Ethiopian Church. URL: <https://www.ethiopianorthodox.org/english/ethiopian/prechristian.html>

– двох молодих юнаків, які супроводжували свого вчителя Меропія в подорожі до Індії¹². На зворотному шляху їхній корабель був атакований місцевими жителями, які, маючи ненависть до римлян, вбили Меропія та всю його команду. Фрументій та Едесій були врятовані і подаровані цареві Аксума¹³. Згодом вони здобули прихильність царя, який, побачивши в них розумних і освічених людей, довірив їм важливі посади при дворі¹⁴.

Після смерті царя його дружина благала братів залишитися і допомогти в управлінні царством до повноліття її сина Езани. Погодившись на прохання цариці, Фрументій та Едесій отримали повну довіру. Маючи свободу дій, Фрументій розшукав християн серед римських торговців, сприяв поширенню християнства серед місцевого населення, а згодом збудував церкву. Після того, як Езана досягнув повноліття і зміг керувати царством, братам дозволили покинути Аксум. Едесій повернувся додому в Тир, а Фрументій вирушив до Єгипту та зустрівся із святителем Афанасієм Олександрійським. Він доповів про ситуацію в Аксумі й попросив святителя призначити єпископа для продовження проповіді Євангелія в царстві. Вражений розповіддю, Афанасій рукоположив самого Фрументія на єпископа Аксумського, надавши йому повноваження для подальшого розповсюдження християнства в Ефіопії¹⁵.

Повернувшись до Аксума, єпископ Фрументій продовжує справу поширення християнства. Він хрестить правителів Езану (у хрещені Абреха) та Сезану (у хрещені Ацбеха) разом із їхнім двором, а близько 334 року християнство в Аксумському царстві стає вже офіційною релігією. Підтримка держави сприяла швидкому поширенню християнства в Ефіопії, що стало поворотним моментом в її історії. Ефіопи на знак вдячності нарекли свт. Фрументія «Абба Салама» («Отець Миру») і «Кассату Берхам» («той, хто відкрив світло»)¹⁶.

Про стан Ефіопської Церкви після Фрументія свідчень не збереглося. Хронологічні списки ефіопських єпископів повідомляють, що наступником Фрументія став єпископ Мина, який був за походження коптом. Саме

¹² «Індія» у творах грецьких і латинських авторів могла означати Східну Африку, Південну Аравію або Індійський субконтинент. Див. – *Seland E. Early Christianity in East Africa and Red Sea/Indian Ocean Commerce. African Archaeological Review. 31, 2014. P. 639.*

¹³ Аксумське царство включало такі сучасні території, як: Еритрея, північ Ефіопії, значна частина Судану.

¹⁴ Руфин Аквілейський. Церковна історія, I. 9

¹⁵ Єрмій Созомен. Церковна історія, II. 24.

¹⁶ *Selassie S. The establishment of the Ethiopian Church. URL: <https://www.ethiopianorthodox.org/english/ethiopian/prechristian.html>*

з цього часу і аж до середини XX ст. ефіопські митрополити призначалися виключно з числа коптів¹⁷.

Період розвитку та викликів. Наступний важливий період християнізації Ефіопії пов'язують з діяльністю «дев'яти святих», або «праведників», що прибули до Аксума на межі V і VI століть. Це були сирійські втікачі-монофізити, які зробили значний внесок у розвиток релігійного та культурного життя Ефіопії. Вони переклали на місцеву мову геез Священне Писання, а під назвою «Qerllos» (Кирило) були перекладені догматичні трактати та проповіді Отців Церкви, зокрема твори свт. Кирила Олександрійського. Збірка «Qerllos» стала основою для вчення Ефіопської Церкви. Також були перекладені «Аскетичні правила Пахомія» та «Житіє святого Антонія» свт. Афанасія Олександрійського, що до сьогодні користуються популярністю серед ефіопського духовенства. Саме завдяки діяльності цих «праведників» Ефіопська Церква приєдналася до антихалкідонського руху¹⁸.

Місіонерська діяльність «дев'яти святих» відбувалася під час правління царя Калеба (бл. 514 – 543 рр.), яке стало вершиною розвитку давньої ефіопської держави. У цей період значного прогресу досягли мистецтво, архітектура та економіка, а на монетах вперше з'являються написи мовою геез. Одним із найважливіших здобутків Калеба стала війна проти юдейського правителя Зу Нуваса в Південній Аравії, який у 523 р. підняв повстання проти ефіопської влади, жорстоко переслідував християн і нав'язував юдаїзм місцевому населенню. Завдяки успішній військовій кампанії Калєб не лише відновив контроль над цією територією, але й зміцнив позиції Аксума серед провідних політичних гравців Близького Сходу поряд із Візантією та Персією. Його діяльність закріпила за ним репутацію «захисника християнства». Після своїх перемог цар зрікся престолу й обрав шлях чернецтва. Калєб канонізований Ефіопською Церквою, а також визнаний святим у православній і католицькій Церквах як «блаженний Єлезвой, цар Ефіопський»¹⁹.

У подальші століття відбувається занепад Аксумського царства. Через напади персів у VII ст., а у згодом і арабів-мусульман, які у VIII ст. окупували ефіопське узбережжя, Аксумське царство втратило свої території в Південній Аравії. Зв'язок з Олександрією був перерваний, а Аксум став повністю відрізаним від решти християнського світу. Мусульманські правителі Єгипту ускладнювали отримання єпископів від Олександрійської Церкви, вимага-

¹⁷ Там само.

¹⁸ Christ in christian tradition. Volume two: From the Council of Chalcedon (451) to Gregory the Great (590-604). Part Four: The Church of Alexandria with Nubia and Ethiopia after 451... Рр. 302-303; Кондратьєва І. Давні Східні Церкви: ідентифікація, історія, сучасність: монографія. К.: 2012. С. 401-402; Selassie S. The establishment of the Ethiopian Church...

¹⁹ St. Caleb of Axum. URL: <https://www.saintarethasconfraternity.org/st-caleb>

ючи данини «у вигляді золота, слонової кістки або інших скарбів для коптських патріархів і мусульманської влади»²⁰. Такий «темний» період в історії Ефіопії призвів до остаточного розпаду Аксумського царства в X ст. Падінням цього царства завершилась і рання історія Ефіопської Церкви²¹.

Занепад Аксума призвів до формування невеликих язичницьких королівств, таких як Годжам і Дамот. У XII ст. на їхній основі постала династія Загве, яка продовжила християнські традиції Аксума. Період Загве характеризується культурним відродженням, зокрема перекладами релігійних текстів і розвитком мистецтва, яке базувалося на аксумських традиціях. У цей період політичного впливу поступово набувають місцеві мусульмани, які займалися торгівлею. У кінці XII – на початку XIII ст. вони утворюють султанати на південному заході Ефіопії, зокрема Шоа, Аваш, Дебра-Герхан і Вальдія. Це призвело до ізоляції царства Загве та появи у 1270 р. Соломонової династії, заснованої Єкуно Амлаком (1270 – 1285 рр.). Ця династія спиралася на легендарне походження від царя Соломона та цариці Савської, що зміцнювало її легітимність. Царі соломонової династії активно протидіяли мусульманським султанатам, розташованим на півдні та сході, і розширювали кордони християнського царства. У XIV ст. вони домоглися стабілізації влади, запровадивши систему перехідних таборів для управління, що забезпечувало мобільність армії й ефективний контроль над територією. У цей період активного розвитку набуває чернецтво й освіта, що відігравали ключову роль у збереженні християнських традицій. Стародавні монастирі, започатковані «дев'ятьма святими», а також нові центри, такі як Дебре-Лібанос, стали осередками релігійної та інтелектуальної діяльності. Чернечі школи забезпечували навчання, яке охоплювало релігійні, літургічні та поетичні дисципліни, а також тлумачення біблійних текстів²².

Після правління Зара Якоба (1434 – 1468 рр.) та його наступника Баеди Мар'яма (1468 – 1478 рр.) ефіопське царство вступило в період політичної нестабільності. Неповнолітність наступних монархів призвела до тимчасового посилення влади придворних чиновників, які боролися за вплив і владу. Це викликало затяжні внутрішні конфлікти та громадянські війни, які тривали близько п'ятдесяти років. Унаслідок цього християнське військо ослабло, а система оборони кордонів занепадала, що спричинило зміну балансу сил між християнством та ісламом.

²⁰ *Gebbru Mebratu Kiros. Miaphysite Christology: An Ethiopian Perspective. Piscataway, NJ, USA: Gorgias Press, 2010. P. 26.*

²¹ *Кондратьєва І. Давні Східні Церкви: ідентифікація, історія, сучасність... , с. 403; Tesfaye A. The Ethiopian Orthodox Tewahedo Church and its traditional theological education system... P. 284.*

²² *Binns J. The Orthodox Church of Ethiopia: a history. London: I. B. Tauris, 2017. P. 62, 64.*

У XVI ст. мусульманський султанат Адал, підсилений Османською імперією, розпочав успішні військові кампанії проти християнської Ефіопії. Лідером мусульманських військ став імам Ахмед Грань (Шульга), який очолив масштабну кампанію зі знищення християнської культури у високогір'ї. Війська Граня руйнували церкви, грабували монастирі та примушували місцеве населення зрікатися християнської віри. Протягом п'ятнадцяти років середньовічна християнська спадщина Ефіопії зазнала нищівних втрат, а багато жителів окупованих територій змушені були прийняти іслам або загинути за свою віру²³.

Після смерті Ахмеда Граня у 1543 році християнське царство знову відновило свої позиції завдяки військовій допомозі португальців. Однак контакти з Європою спричинили нові виклики. Португальські місіонери, зокрема єзуїти, намагалися підпорядкувати Ефіопську Православну Церкву Римському престолу. Їхні спроби впровадження змін, таких, як католицькі обряди, заміна літургійної мови з геез на латинь, перехрещування, викликали серйозний спротив серед ефіопів. Ці ініціативи були сприйняті як загроза традиціям Ефіопської Церкви, що призвело до вигнання єзуїтів у 1632 р. імператором Фасілідесом (1632 – 1667 рр.)²⁴.

Новий період (XIX – поч. XXI ст.). У другій половині XIX ст. імператор Теодрос II (1855 – 1868 рр.) прагнув відновити єдність країни та Церкви. Він провів реформи, зокрема запровадив єдине віровчення «Тевахедо», що об'єднало християнське населення. Однак його спроби обмежити вплив Церкви на економіку та зменшити кількість священнослужителів викликали конфлікти з духовенством, що зрештою послабило його позиції²⁵.

На межі XIX і XX ст. Ефіопська церква переживала період консолідації та місіонерської діяльності. Було проведено церковний собор у Бору Меда (область Волло), який остаточно поклав край богословським суперечкам та сприяв укріпленню православної віри. За підтримки імператора Менеліка II (1889 – 1913 рр.) Церква розгорнула масштабну місіонерську роботу в регіонах, які раніше були відрізані від християнського центру. Цей правитель також взяв курс на активну модернізацію країни, що дало можливість створення на місці царського військового табору постійної столиці Аддіс-Абеба, куди було перенесено і резиденцію митрополита²⁶.

²³ Tadesse Tamerat. Persecution and religious controversies. URL: <https://www.ethiopianorthodox.org/english/ethiopian/perscution.html>

²⁴ Дет. про це – Ademe S. M., Ali M. Foreign intervention and legacies in the Ethiopian Orthodox Tewahido Church. URL: <https://pmc.ncbi.nlm.nih.gov/articles/PMC9981915/pdf/main.pdf>.

²⁵ Selassie S. The period of reorganization. URL: <https://www.ethiopianorthodox.org/english/ethiopian/perscution.html>

²⁶ Там само.

Зміцнення Ефіопської держави сприяло активному руху за церковну автокефалію. Так, після смерті в 1926 р. абуні Матфея Ефіопська Церква звернулася до коптського патріарха з проханням надати новому митрополиту право посвячувати єпископів. Після тривалих переговорів ефіопського уряду з представниками Коптської Церкви у 1929 р. був обраний абун Кирил (останній єпископ-копт в Ефіопській Церкві) та прийнято рішення про хіротонії п'яти ефіопських ченців в єпископський сан для п'яти єпархій.

Суттєвий вплив на Ефіопську Церкву мала італійська окупація в 1935 – 1941 рр. Італійці намагалися розділити Церкву, щоб послабити її вплив як об'єднавчої сили в ефіопському суспільстві, а також прагнули відокремити Ефіопську Церкву від Олександрійського патріархату. У відповідь на це коптський патріарх відлучив від Церкви священнослужителів, які співпрацювали з італійською владою.

Після звільнення Ефіопії в 1941 р. переговори між Ефіопською та Коптською Церквами були поновлені. Завдяки зусиллям імператора Хайле Селассіє (1930 – 1974 рр.) у 1948 р. Ефіопська Церква здобула право рукопокладати митрополита та єпископів з числа ефіопських монахів. Було обрано п'ять ченців для посвячення в єпископський сан, серед яких були майбутні патріархи абун Василій (патріарх у 1959 – 1971 рр.) та абун Феофіл (патріарх у 1971 – 1978 рр.)²⁷.

У 1951 р. Собор кліру та мирян обрав ефіопським митрополитом абуну Василя, а в 1959 р., внаслідок потужного руху за автокефалію, коптський патріарх затвердив митрополита Василя першим патріархом Ефіопської Православної Церкви. Це завершило довгий період залежності від Коптської Церкви та стало новою епохою для Ефіопської. Паралельно Церква активно бере участь в екуменічному русі, встановлюючи контакти з іншими християнськими церквами. У 1948 р. вона приєдналася до Всесвітньої Ради Церков²⁸.

Новий період випробувань для Ефіопської Церкви розпочався в 1974 році після приходу до влади прорадянської Тимчасової військово-адміністративної ради (Дерг), яку з 1977 року очолив полковник Менгісту Хайле Маріам (1977–1987 рр.). У період його правління, керуючись соціалістичними принципами та рекомендаціями радянських радників, в Ефіопії було розгорнуто репресії проти Церкви. У рамках антирелігійної політики було націоналізовано значні церковні землі та майно. Репресії супроводжувалися масовим тиском на священнослужителів; використовуючи залякування та

²⁷ Там само.

²⁸ Там само.

примус, багатьох змусили співпрацювати з режимом. Патріарх Феофіл, усунутий з посади в 1976 році, загинув у в'язниці в 1979 році²⁹.

Після падіння соціалістичного режиму в травні 1991 року, співпраця деяких ієрархів із тоталітарною владою стала причиною їхньої відставки, зокрема й патріарха Меркурія, обраного в 1988 році. Згодом Меркурій заявив про примусовість зречення, що спричинило розкол у церкві. У 2013 році новим патріархом став Матіас (Матвій), а в 2018 році Церква об'єдналася, визнавши двох патріархів рівними за честю. У 2023 році спроба усунути патріарха Матіаса через альтернативний синод викликала кризу, що супроводжувалася насильством, протестами та звинуваченнями уряду у втручанні. Конфлікт частково вирішили угодою, досягнутою в лютому 2024 р.³⁰

Догматичне вчення

Догматичне вчення Ефіопської Православної Церкви вирізняється серед вчення інших християнських церков унікальним поєднанням олександрійської богословської традиції, сирійських впливів і глибоко вкорінених місцевих культурно-релігійних особливостей. Попри багатовікову залежність від Коптської Церкви, ефіопська теологічна думка сформувала власну самобутню богословську систему, яка відображає її історичний шлях, географічну ізоляцію та синтез загальних християнських принципів із місцевими традиціями. Ця інтеграція підкреслює унікальний характер богослів'я Ефіопської Церкви, яке водночас зберігає зв'язок із загально-християнською спадщиною.

Христологія. Центральне місце в догматичному вченні ЕПЦТ займає христологія. Вона відображає унікальний підхід ефіопського богослів'я до осмислення таємниці втілення Другої Особи Пресвятої Трійці – Сина Божого. Ефіопська христологія є прикладом синтезу ранньохристиянського міафізитського вчення, адаптованого до місцевих культурних та історичних умов. Основу цього вчення становить олександрійська богословська традиція, яка наголошує на єдності божественної та людської природи в Ісусі Христі.

²⁹ Haustein J. Navigating Political Revolutions: Ethiopia's Churches During and After the Mengistu Regime. URL: https://www.academia.edu/7092895/Navigating_Political_Revolutions_Ethiopias_Churches_During_and_After_the_Mengistu_Regime

³⁰ Ethiopian Orthodox Church Excommunicated three subversive Archbishops. URL: <https://borkena.com/2023/01/26/ethiopian-orthodox-church-excommunicated-three-subversive-archbishops/>; Analysis: Shock, controversy rocks Ethiopian Orthodox Church after Bishops suspended for involving in "illegal appointment" threaten to split. URL: <https://addisstandard.com/analysis-shock-controversy-rocks-ethiopian-orthodox-church-after-popes-suspended-for-involving-in-illegal-appointment-threaten-to-split/>

ЕПЦТ підкреслює, що божественна та людська природи Христа після втілення є нероздільними і незмішаними, утворюючи єдину природу («μία φύσις») відповідно до формули святителя Кирила Олександрійського «μία φύσις τοῦ θεοῦ λόγου σεσαρκωμένη»³¹ («одна природа Бога Слова втілена»). Такий підхід відрізняється як від халкідонської формули про дві природи, так і від монофізитського вчення про домінування однієї природи.

Міафізитство в Ефіопії закріпилося завдяки діяльності антихалкідонських місіонерів – «дев'яти святих», які прибули до Аксумського царства наприкінці V століття. Вони переклали важливі літургійні й догматичні тексти на геез, що стало фундаментом національної богословської ідентичності ЕПЦТ. Важливий вплив також мали контакти із Сирійською Церквою та протистояння католицьким місіонерам у XVI столітті, що підкреслило вірність Церкви міафізитській традиції³².

Для ефіопської міафізитської христології характерна особлива богословська термінологія. Основними термінами ефіопської христології є «акал» і «бахарей», які розкривають унікальний підхід до пояснення єдності божественної і людської природи в Христі.

«Акал» (іпостась або особа) позначає єдину Особу Ісуса Христа, суб'єкта всіх дій божественної та людської природ. Цей термін близький до грецького ὑπόστασις, але наголошує на конкретності й неподільності особистої реальності. Акал підкреслює, що Христос – це одна Особа, яка діє і як Бог, і як людина.

Термін «акал» може вважатися еквівалентом грецького πρόσωπον. Однак, на відміну від πρόσωπον, який відображає зовнішній «спостережуваний характер» як прояв реальності, акал пов'язується з базовою структурою будь-якої особистої реальності. Акал у певному сенсі може бути аналогічним і грецькому терміну ὑπόστασις, оскільки останній, зазвичай, розуміється як конкретна реальність. Проте відмінність між ними полягає в неоднозначності терміна ὑπόστασις. Це означає, що акал (особа) завжди є конкретним, тоді як ὑπόστασις може означати як особу (конкретну реальність), так і існування (індивідуалізовану природу)³³.

«Бахарей» (природа) стосується сутності або характеристик Христа. Цей термін описує як божественну, так і людську природи, які залишаються

³¹ Формула «μία φύσις τοῦ θεοῦ λόγου σεσαρκωμένη» походить із листа Аполінарія Лаодикійського «До Йовіана» і спершу мала єретичне аполінарійське значення, але була переосмислена свт. Кирилом Олександрійським. Св. Кирило, вважаючи її твором свт. Афанасія Великого, використав формулу для утвердження єдності природи Христа і захисту терміну «Богородиця».

³² Tadesse Tamerat. Persecution and religious controversies...

³³ Gebru Mebratu. Miaphysite Christology... P. 51 – 52.

незмінними, гармонійно співіснуючи в єдності. Наприклад, божественна природа Христа визначається як «неспроможна страждати», а людська – як страждення та смертна. Ефіопські богослови наголошують, що «бахарей» не може існувати окремо від «акал», тому ці дві категорії завжди розглядаються у взаємозв'язку. Однак ці терміни мають чітке розмежування: «акал» відноситься до конкретної, відчутної реальності, тоді як «бахарей» є нематеріальною сутністю, яка існує в межах «акал». Таке розрізнення допомагає уникнути плутанини між поняттями природи й особи, що є центральним для міафізитської христології ЕПЦТ³⁴.

Терміни «акал» і «бахарей» є ключовими у всіх христологічних дискусіях. Однак іноді використовуються терміни «хеллавіє», «кеваніє», «табайє», «гхетс» і «акканім», які є менш точними та можуть бути взаємозамінними з вищезгаданими, залежно від контексту³⁵.

ЕПЦТ сповідує одну природу (бахарей) і одну іпостась (акал), але підкреслює, що це єднання (тевахедо) походить із двох природ. З'єднання цих природ відбулося без змішання, змін чи поділу, формуючи єдину складну іпостась Христа. Христос є єдиносущним із Отцем і Святим Духом у Своєму божестві та одночасно єдиносущним із людством у Своїй людській природі.

Церква також акцентує увагу на вченні про «*communicatio idiomatum*» (обмін властивостями), яке дозволяє приписувати властивості однієї природи іншій через Єдину Особу Христа. Це підкреслює, що Христос як Бог, прийнявши страждання і смерть, дарував спасіння людству, залишаючись водночас досконалим у Своєму божестві.

Таким чином, христологія ЕПЦТ є глибоко вкоріненою у ранньохристиянському богослів'ї, але водночас відображає унікальність ефіопського культурного й історичного контексту. Завдяки використанню власної термінології, таких понять, як «акал» і «бахарей», ЕПЦТ розвинула оригінальне вчення про таємницю єдності двох природ у Христі, що залишає її вірною міафізитській традиції.

Обожнення (теозис). Тема обоження є центральною в ЕПЦТ та визначається як кінцева мета людського існування. В основі цього вчення лежить ідея, що Бог прагне відновити первісну цілісність і гармонію, втрачену через гріхопадіння, і привести людину до єднання з Ним.

На відміну від православної традиції, вчення ЕПЦТ про обоження не має строгої богословської структури, а зосереджується на особистому духовному досвіді та «живому» Богоспілкуванні. Формування цього вчення від-

³⁴ Там само. Рр. 47 – 51.

³⁵ Theodore (Stanway). The Ways of Ethiopian Christology. URL: https://www.academia.edu/43929177/The_Ways_of_Ethiopian_Christology

булося під впливом сирійського та коптського богослів'я, а також унікальних традицій та культурних особливостей Ефіопії.

Центральним елементом обоження є боротьба з гріховністю та духовний ріст, які відображені в житійній літературі. Ефіопський Синаксарій містить численні життєписи святих, що ілюструють шлях до преображення та споглядання Бога через молитву, піст та інші духовні подвиги. Британський дослідник Калум Самуельсон наводить приклади трьох найбільш шанованих ефіопських святих – Яреда (VI ст.), Такла Гайманота (XIII ст.) та Габра Манфас Кедуса (XIV ст.), які яскраво ілюструють шлях людини до обоження³⁶.

Преподобний Яред, учень і послідовник «дев'яти святих», відомий як автор ефіопської церковної музики, спостерігаючи за гусеницею, що постійно падала, поки не досягла вершини дерева, знаходив у цьому образ натхнення для боротьби з гріховними пристрастями. Успішна аскеза увінчалася для нього «піднесенням» до Небесного Єрусалима³⁷.

Святий Такла Гайманот, відомий як «найяскравіша зірка ефіопського чернецтва», прославився своєю боротьбою з чаклунами та воскресінням мертвих. Живучи у вузькій келії, де кілки на стінах змушували його стояти нерухомо, після перелому стегна він продовжував молитися на одній нозі протягом семи років. За цей подвиг Господь удостоїв його таємничого видіння, обіцяючи йому місце в Царстві Небесному³⁸.

Святий Габра Манфас Кедус, відомий як «зірка пустелі», згідно з давніми легендами, жив понад 500 років, мав здатність «літати» в повітрі і «розмовляти» з тваринами. За Ефіопським Синаксарієм, його часто відвідували ангели, і він мав особливі «зустрічі» зі Святою Трійцею³⁹.

Тема обоження в ефіопській літургії представлена як «вічний план Бога» для людства, а також як мета втілення Господа Ісуса Христа. Під час літургії вірні з'єднуються з Богом через дію Святого Духа. Святий Дух відіграє ключову роль у євхаристійному богослужінні, освячуючи жертву і перетворюючи хліб і вино на істинні Тіло та Кров Христа, через які вірні отримують можливість обоження⁴⁰.

Євхаристія є кульмінацією літургії і основним способом участі вірних у божественному житті, преображаючи людину, оскільки вона стає «учасником Божественної природи». Під час освячення Чаші священник просить

³⁶ Samuelson C. Theosis in the Ethiopian Tradition: A Preliminary Assessment... P. 56.

³⁷ Там само.

³⁸ Там само. Рр. 56 – 57.

³⁹ Там само.

⁴⁰ Dagmawi A. Theosis: Some ideas of Deification as reflected throughout the Ethiopic Divine Liturgy. URL: <https://journals.uco.es/cco/article/view/14701/13111>

Бога: «Молимо і благаємо Тебе, Людинолюбче, благослови цю чашу і наповни її чистою Кров'ю, щоб вона стала джерелом життя»⁴¹.

Головним аспектом обоження є синергія (συνεργία) – співпраця Божественної та людської волі. У контексті ефіопського богослов'я обоження – це процес, який вимагає активної участі вірянина в духовному житті, регулярних молитов, покаяння, смирення та відданості Богові⁴².

Вчення про обоження також наявне в тексті книги «Кебра Нагаст», де воно подається більше як генеалогічний, аніж онтологічний процес. У цій книзі показано зв'язок Соломона як предка Ісуса Христа з Менеліком, першим ефіопським царем, і передачею «перлини» – божественної спадщини, яка надає нащадкам Менеліка особливий статус родичів Христа⁴³.

Вчення про Пресвяту Богородицю (Θεοτοκολογία). Пресвята Діва Марія займає виняткове місце у богослів'ї та духовному житті Ефіопської Православної Церкви. Її шанують як найчистішу, найсвятішу та найвеличнішу серед усіх створінь. Церква визнає її безгрішною та народженою без первородного гріха, що підкреслює її унікальну роль у спасінні людства. Іменування «Богородиця» (Theotokos) засвідчує її значення як тієї, через яку Бог з'явився у світі в людській природі.

Ефіопська Православна Церква визнає Непорочне Зачаття, а також Вознесіння Пресвятої Діви Марії з душою і тілом на небо. Після завершення земного життя вона, як заступниця перед Христом, молиться за людство до часу Страшного Суду. Її високий статус виражений численними титулами, такими, як «Богородиця», «Діва», «Цариця Небесна», «Заступниця Милосердя», що підкреслюють її богословське й духовне значення⁴⁴.

Ім'я Діви Марії постійно згадується в молитвах, гімнах і анафорах Церкви. Зокрема, гімни «Weddase Maryam» («Похвала Марії») і «Arganona Dengel» («Орган Діви») возвеличують її як Матір Світла, Спасителя і Заступницю між Богом і людьми. У цих творах Вона описується через глибокі епітети, зокрема: «Ковчег Завіту», «Небесний Сіон», «Істинний Ковчег Божий», «Матір Господа», «Чиста серед чистих», «Дочка пророків», «Мати апостолів», «Врата світла». Ці найменування висвітлюють багатогранність її ролі у справі спасіння та втілення Божого задуму⁴⁵.

⁴¹ The Liturgy of the Ethiopian Church... P. 11.

⁴² Dagmawi A. Theosis...

⁴³ Про це див. у – Samuelson C. Theosis in the Ethiopian Tradition: A Preliminary Assessment... Pp. 58 – 59.

⁴⁴ Ermias H. The Place of St. Mary in the Orthodox Christianity of Ethiopia. URL: European Journal of Humanities and Social Sciences. No 3 (2), 2023. Pp. 70 – 71.

⁴⁵ Amsalu Tefera. Mariology in the E.O.T.C Tradition: Special Emphasis on Drsanä Səyon. URL: Journal of Ethiopian Church Studies, No.2 (August 2012). P. 80, 84.

Молитви до Марії, зокрема «Богородице Діво, радуйся», звучать на Літургії та звертаються до неї як до Заступниці перед Христом із проханням про прощення гріхів. Її вплив як Матері, яка благословляє та заступається, підкреслює виняткову благодать, надану їй Богом.

Богословський зміст шанування Пресвятої Богородиці пояснюється через біблійні образи та символи. Вона асоціюється з палаючим кущем Мойсея, драбиною Якова, золотим кадилом Аарона, коренем Ессея та іншими старозавітними прообразами, що підкреслюють її як духовний міст, через який Бог явив Себе світу.

Пресвята Богородиця є центральною постаттю багатьох свят і постів Ефіопської Православної Церкви. Щорічно її пам'ять відзначається у понад 30 святах, а також щомісяця 21-го числа. Особливо значущим є 15-денний піст у серпні, присвячений її Успінню та Вознесінню. До популярних свят належать її Різдво, Успіння, а також численні місцеві святкування⁴⁶.

Історично значущою у справі шанування Богородиці є роль імператора Зара Якоба. Він не лише популяризував вшанування Богородиці, але й запровадив численні свята на її честь, прирівнюючи їх до недільних днів. Імператор вимагав, щоб кожна церква мала окремий табот (священний ковчег), присвячений Діві Марії. У період його правління також розвинувся іконопис, що включав створення ікон за стародавніми традиціями, пов'язаними зі святим ап. Лукою⁴⁷.

Богородиця є невід'ємною частиною духовного життя Ефіопської Церкви, яка визнає її Заступницею, Джерелом благословень і Захисницею свого народу. Її шанування глибоко проникло в повсякденне життя вірян, включаючи імена, назви місцевостей і храмів. Унікальним символом її вшанування є знаменита церква «Марії Сіонської» в Аксумі, де, за переказами, зберігається Ковчег Завіту⁴⁸.

Висновки. Ефіопська Православна Церква Тевaxedo (ЕПЦТ) демонструє унікальний приклад адаптації християнського богослів'я до місцевих культурних, історичних та соціальних умов. Її догматичне вчення, зокрема христологія, вчення про обоження, шанування Пресвятої Богородиці, становлять важливу частину загальнохристиянської спадщини. Вплив дохристиянських традицій, здобутків сирійських і олександрійських богословських шкіл, а також багатовікова ізоляція Церкви сприяли формуванню самобутньої релігійної системи, яка залишила значний слід у духовній культурі Ефіопії.

⁴⁶ *Ermias H.* The Place of St. Mary in the Orthodox Christianity of Ethiopia... Pp. 71 – 72.

⁴⁷ *Amsalu Tefera.* Mariology in the E.O.T.C Tradition... P. 81, 83.

⁴⁸ *Ermias H.* The Place of St. Mary in the Orthodox Christianity of Ethiopia... Pp. 74 – 75.

Сучасний контекст відкриває нові можливості для дослідження богословської та культурної спадщини ЕПЦТ. Подальше вивчення її христологічної термінології, впливу соціально-політичних факторів на розвиток Церкви, а також роль у міжконфесійному діалозі дозволить глибше осмислити місце ЕПЦТ в християнському світі. Особливий інтерес становить аналіз ефіопських літургійних текстів, які розкривають унікальний зв'язок між богослужбовими практиками та догматичною основою.

Список джерел і літератури:

1. *Ademe S. M., Ali M.* Foreign intervention and legacies in the Ethiopian Orthodox Tewahido Church. URL: <https://pmc.ncbi.nlm.nih.gov/articles/PMC9981915/pdf/main.pdf>
2. *Amsalu Tefera.* Mariology in the E.O.T.C Tradition: Special Emphasis on Drsanä Səyon. *Journal of Ethiopian Church Studies*, No.2 (August 2012). Pp. 71 – 95.
3. Analysis: Shock, controversy rocks Ethiopian Orthodox Church after Bishops suspended for involving in “illegal appointment” threaten to split. URL: <https://addisstandard.com/analysis-shock-controversy-rocks-ethiopian-orthodox-church-after-popes-suspended-for-involving-in-illegal-appointment-threaten-to-split/>
4. *Binns J.* The Orthodox Church of Ethiopia: a history. London: I. B. Tauris, 2017. xx, 297 p.
5. Christ in christian tradition. Volume two: From the Council of Chalcedon (451) to Gregory the Great (590-604). Part Four: The Church of Alexandria with Nubia and Ethiopia after 451 / Aloys Grillmeier SJ in collaboration with Theresia Hainthaler; translated by O. C. Dean. London: Mowbray, 1996. xxiv, 431 p.
6. *Dagmawi A.* Theosis: Some ideas of Deification as reflected throughout the Ethiopic Divine Liturgy. URL: <https://journals.uco.es/cco/article/view/14701/13111>
7. *Ermias H.* The Place of St. Mary in the Orthodox Christianity of Ethiopia. *European Journal of Humanities and Social Sciences*. No 3 (2), 2023. Pp. 69 – 78.
8. Ethiopian Orthodox Church Excommunicated three subversive Archbishops. URL: <https://borkena.com/2023/01/26/ethiopian-orthodox-church-excommunicated-three-subversive-archbishops/>
9. *Gebbru Mebratu.* Miaphysite Christology: An Ethiopian Perspective. Piscataway, NJ, USA: Gorgias Press, 2010. X, 112 p.
10. *Haustein J.* Navigating Political Revolutions: Ethiopia's Churches During and After the Mengistu Regime. URL: https://www.academia.edu/7092895/Navigating_Political_Revolutions_Ethiopias_Churches_During_After_the_Mengistu_Regime
11. *Іоан Золотоустий, свт.* Повне зібрання творінь / Пер. укр. мовою доктора богосл'я прот. Михайла Маруська; під ред. Патріарха Філарета (Денисенка). К.: Видавничий відділ УПЦ КП, 2013. Т. XII. кн. 1. 564, [1] с.

12. Кондратьєва І. Давні Східні Церкви: ідентифікація, історія, сучасність: монографія. К. : xxxx, 2012. 496 с.
13. Mikre-Sellassie G. A. The Bible and its Canon in the Ethiopian Orthodox Church. *The Bible Translator*, 44 (1), 1993. Pp. 111 – 123.
14. Samuelson C. Theosis in the Ethiopian Tradition: A Preliminary Assessment. *Transformation*, 2023. Vol. 40 (1). Pp. 49 – 62.
15. Seland E. Early Christianity in East Africa and Red Sea/Indian Ocean Commerce. *African Archaeological Review*. 31, 2014. Pp. 637 – 647.
16. Selassie S. The establishment of the Ethiopian Church. URL: <https://www.ethiopianorthodox.org/english/ethiopian/prechristian.html>
17. Selassie S. The period of reorganization. URL: <https://www.ethiopianorthodox.org/english/ethiopian/persecution.html>
18. St. Caleb of Axum. URL: <https://www.saintarethasconfraternity.org/st-caleb>
19. Tadesse Tamerat. Persecution and religious controversies. URL: <https://www.ethiopianorthodox.org/english/ethiopian/persecution.html>
20. Tesfaye A. The Ethiopian Orthodox Tewahedo Church and its traditional theological education system. *Handbook of Theological Education in Africa*, edited by Isabel Apawo Phiri and Dietrich Werner. Pietermaritzburg: Cluster Publications, 2013. Pp. 281 – 291.
21. The Liturgy of the Ethiopian Church / Daoud M (ed.). Kingston, Jamaica: Ethiopian Orthodox Church, 1991. 185 p.
22. Theodore (Stanway). The Ways of Ethiopian Christology. URL: https://www.academia.edu/43929177/The_Ways_of_Ethiopian_Christology

References:

1. Ademe S. M., Ali M. Foreign intervention and legacies in the Ethiopian Orthodox Tewahido Church. URL: <https://pmc.ncbi.nlm.nih.gov/articles/PMC9981915/pdf/main.pdf> [in English].
2. Amsalu Tefera. (2012). Mariology in the E.O.T.C Tradition: Special Emphasis on Drsanä Səyon. *Journal of Ethiopian Church Studies*, 2(August) [in English].
3. Analysis: Shock, controversy rocks Ethiopian Orthodox Church after Bishops suspended for involving in “illegal appointment” threaten to split. URL: <https://addisstandard.com/a-shock-controversy-rocks-ethiopian-orthodox-church-after-popes-suspended-for-involving-in-illegalappointmentthreatento-split/> [in English].
4. Binns J. (2017). *The Orthodox Church of Ethiopia: A history*. London: I. B. Tauris [in English].
5. Grillmeier A. (1996). *Christ in Christian tradition. Volume two: From the Council of Chalcedon (451) to Gregory the Great (590-604). Part Four: The Church of Alexandria with Nubia and Ethiopia after 451* (O. C. Dean, Trans.). London: Mowbray [in English].
6. Dagmawi A. Theosis: Some ideas of Deification as reflected throughout the Ethiopic Divine Liturgy. URL: <https://journals.uco.es/cco/article/view/14701/13111> [in English].

7. *Ermias H.* (2023). The Place of St. Mary in the Orthodox Christianity of Ethiopia. *European Journal of Humanities and Social Sciences*, 3(2) [in English].
8. Ethiopian Orthodox Church Excommunicated three subversive Archbishops. URL: <https://borkena.com/2023/01/26/ethiopian-orthodox-church-excommunicated-three-subversive-archbishops/> [in English].
9. *Gebre M.* (2010). *Miaphysite Christology: An Ethiopian Perspective*. Piscataway, NJ: Gorgias Press [in English].
10. *Haustein J.* Navigating Political Revolutions: Ethiopia's Churches During and After the Mengistu Regime. URL: https://www.academia.edu/7092895/Navigating_Political_Revolutions_Ethiopia's_Churches_During_and_After_the_Mengistu_Regime [in English].
11. *Ioann Chrysostomos, St.* (2013). *Povne zibrannia tvorin / Per. ukr. movoiu doktora bohosliv'ia prot. Mykhajla Marusiaka; pid red. Patriarkha Filareta (Denysenka). K. : Vydavnychij viddil UPTs KP. [Complete Collection of Works / Translated into Ukrainian by Doctor of Theology Archpriest Mykhailo Marusiak; edited by Patriarch Filaret (Denysenko)]. K : Publishing Department of the Ukrainian Orthodox Church of the Kyiv Patriarchate* [in Ukrainian].
12. *Kondratieva I.* (2012). *Davni Skhidni Tserkvy: identyfikatsiia, istoriia, suchasnist: monohrafia* [Ancient Eastern Churches: identification, history, modernity: monograph]. K. [in Ukrainian].
13. *Mikre-Sellassie G. A.* (1993). The Bible and its Canon in the Ethiopian Orthodox Church. *The Bible Translator*, 44 (1) [in English].
14. *Samuelson C.* (2023). Theosis in the Ethiopian Tradition: A Preliminary Assessment. *Transformation*, 40 (1) [in English].
15. *Seland E.* (2014). Early Christianity in East Africa and Red Sea/Indian Ocean Commerce. *African Archaeological Review*, 31 [in English].
16. *Selassie S.* The establishment of the Ethiopian Church. URL: <https://www.ethiopianorthodox.org/english/ethiopian/prechristian.html> [in English].
17. *Selassie S.* The period of reorganization. URL: <https://www.ethiopianorthodox.org/english/ethiopian/perscution.html> [in English].
18. *St. Caleb of Axum.* URL: <https://www.saintarethasconfraternity.org/st-caleb> [in English].
19. *Tadesse T.* Persecution and religious controversies. URL: <https://www.ethiopianorthodox.org/english/ethiopian/perscution.html> [in English].
20. *Tesfaye A.* (2013). The Ethiopian Orthodox Tewahedo Church and its traditional theological education system. *Handbook of Theological Education in Africa*, edited by Isabel Apawo Phiri and Dietrich Werner. Pietermaritzburg : Cluster Publications [in English].
21. *Daoud M. (ed.).* (1991). *The Liturgy of the Ethiopian Church*. Kingston, Jamaica: Ethiopian Orthodox Church [in English].
22. *Theodore (Stanway).* The Ways of Ethiopian Christology. URL: https://www.academia.edu/43929177/The_Ways_of_Ethiopian_Christology [in English]